

УДК 81'282.2:81'373

DOI: 10.31471/2304-7402-2023-18(69)-55-62

ЛІНГВАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ДРУЖИНИ У НОВЕЛІСТИЦІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

Марія Брус

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: mariia.brus@pnu.edu.ua*

Мета: У статті схарактеризовано категорію фемінітивності як фрагмент вивчення мовної картини світу і концептуальної картини світу, що стали ключовими поняттями сучасної когнітивної лінгвістики. Об'єктом дослідження вибрано загальні назви осіб жіночого роду, які виражають статус дружини в українській мові та відображають чимало давніх і теперішніх процесів лінгвалізації образу дружини.

Методологія дослідження: За джерело взято творчість українського письменника Василя Стефаника – репрезентанта західноукраїнського варіанта літературної мови та покутського говору південно-західного наріччя, де значною мірою локалізовані та врізноманітнені архаїчні й сучасні мовні засоби, і зокрема ті, що стосуються вираження образу дружини. У лексичному вимірі це певна кількість семантичних одиниць, що усталілася з глибокої давнини в українській мові та збереглися переважно в діалектному мовленні. Але відтворення їх дає змогу усвідомити картину формування знань та уявлень в українській концептуальній картині світу образу жінки стосовно свого чоловіка, а також пізнати засоби і способи його втілення в українській мовній картині світу.

Ключові слова: лінгвалізація образу дружини, мовна картина світу, концептуальна картина світу, загальні і власні назви жінок, художня творчість Стефаника, покутський говір.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства одним із базових у когнітивістиці стало поняття *мовна картина світу*, що тісно пов'язане з поняттям *концептуальна картина світу*. Ці картини світу відбивають світ у різних формах: пізнавальної діяльності – концептуальна та об'єктивної дійсності – мовна. Якщо концептуальна картина світу – пізнання й розуміння світу, формування уявлень і знань про світ, то мовна картина світу – це експлікації таких знань та уявлень. У мові маємо втілення і концептуальної картини світу, і засобів її лінгвалізації. На думку вчених, мовна картина світу матеріально закріплює наслідки пізнавальної діяльності і власними засобами систематизує елементи й відношення в останній [Лисиченко, 2011, с. 101].

Одним із яскравим фрагментів концептуальної картини світу є образ жінки стосовно свого чоловіка – дружини, який має різні способи й засоби експлікації в мовній картині світу та зокрема в українській. Якщо до теперішнього часу йшлося про найменування дружини як предмет власне лінгвістичних досліджень, то в них практично не порушувалося питання концептуалізації образу дружини, як і образу жінки загалом. Водночас чимала кількість наукових праць в україністиці, що в різних аспектах розкривають категорію іменників зі значенням особи жіночого роду (мовознавчих, соціолінгвістичних, етнолінгвістичних, гендерологічних та інших) (Архангельська, 2019; Брус, 2019; Космеда, 2014; Ставицька, 2015 та ін.) підводять до того, що образ жінки має отримати комплексне розкриття як частина мовної та концептуальної частин світу. У роботі використано твори визначного українського новеліста Василя Стефаника як джерело втілення архаїчних і сучасних засобів вираження саме образу дружини в українській мові.

Концептуальна картина світу має динамічний і статичний характер. Давні риси в ній відображають статичні вияви, а нові ознаки – динамічні. У зв'язку з цим давні бачення й уявлення називають *архаїчною частиною світу*, прогресивну, динамічну – *сучасною частиною світу*. Оскільки мова реагує на всі зміни, акумулює минулі й теперішні явища, то розрізняють архаїчну і сучасну мовну картину світу. Архаїчними можуть виявитися динамічні процеси в суспільстві чи свідомості людей навіть за короткий час, не кажучи про сторіччя або тисячоріччя [Лисиченко, 2011, с. 97].

Особливим виявом давніх і сучасних змін у мовній картині світу можна вважати категорію фемінітивності, розглянувши її на прикладі однієї тематичної групи слів чи навіть окремого найменування, адже будь який мовний елемент здатний нести певне семантичне навантаження. Учені зазначили, що специфіка мовної картини світу, її співвідношення з концептуальною найбільшою мірою виявлена в лексичному аспекті, адже мовна картина світу тягнє до найточнішого вираження явищ концептуальної картини світу саме в лексичних одиницях, однак повне злиття цих картин світу неможливе [Лисиченко, 2011, с. 98]. У відношенні до категорії фемінітивності слід зазначити, що основним її виявом і репрезентантом у мовній картині світу є численна кількість номінацій, що сформувалася впродовж минулих сторіч і стала сьогодні відображенням давніх і сучасних лінгвальних та екстралінгвальних процесів.

У контексті лексичного вираження категорії фемінітивності в мовній картині світу за співвідношенням із концептуальною в роботі розглянуто тільки одну тематичну групу слів, що виражає значення «жінка стосовно свого чоловіка» та зосереджує в собі багато архаїчних і сучасних елементів. Статичні й динамічні зміни в такій групі слів найяскравіше можна простежити в шедеврах сучасної української літератури, де якнайбільше втілені історичні явища, з аналізу яких і постає картина еволюції образу дружини в концептуальній картині світу та лінгвалізації його в мовній картині світу.

Джерельною базою в роботі стала колоритна й неповторна художня творчість українського письменника, яка великою мірою відобразила народнорозмовне мовлення, порівняно навіть із давніми писемними пам'ятками, для якого характерний закономірний і послідовний процес творення та вживання фемінітивів. Це творчість українського новеліста, представника західноукраїнського варіанта літературної мови, репрезентанта покутського говору в україністиці Василя Стефаника.

Мовотворча діяльність цього галицького письменника відобразила процес розвитку української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ століття у тісному взаємозв'язку з карпатськими діалектами того часу, які найбільше, порівняно з іншими говорами, зберегли давні специфічні риси української мови і постійно збагачували літературну мову живомовними елементами. За діалектною основою художньої мови Стефаника вважають провідником покутських говірок у літературну мову та розглядають його творчість як поєднання літературних і діалектних явищ, як джерело втілення елементів покутського говору південно-західного наріччя української мови.

У творах Василя Стефаника першого періоду творчості діалектизми виявилися на всіх структурних рівнях, але не являли собою пряме копіювання говірок, мова персонажів була тільки художнім синтезом говіркових особливостей, а в творах другого періоду творчості зосереджено менше діалектних елементів у мові персонажів, порівняно з попереднім етапом, а в окремих новелах мовою покутян є і літературна мова. В авторській мові на ранніх етапах творчості, у період неунормованості української літературної мови, ще багато діалектизмів, а в пізніших новелах мова письменника навіть не відрізнялася уже від наддніпрянського варіанта української літературної мови. А співвідношення тодішніх літературних, регіональних і діалектних мовних елементів позначилося на всій мовотворчості письменника, що яскраво засвідчує і відображена в його новелах найменування жінок.

Утіленням категорії фемінітивності у творах Василя Стефаника стало близько ста номінативних одиниць, що відобразили різні жіночі образи, але переважно сільського життя: *жінки-матері*, її страждань і мук, викликаних смертю дітей або передчуттям власної смерті; *старої одинокої жінки*, часто приреченої на загибель через безсердечність та егоїзм дітей; *маленької дівчинки*, яка розуміє, що відбувається довкола і що її чекає далі та ін. У цій класифікації акцентовано на образах *матері*, *баби*, *дочки*, але коло провідних жіночих образів у Стефаника значно більше: *мати*, *дочка*, *жінка*, *дівчина*, *газдиня*, *сестра* та ін. Наскрізним у його творах можна вважати й образ *дружини*.

На тлі всього фемінікону художньої мови Василя Стефаника образ дружини відзначається тим, що він найбільшою мірою, порівняно з іншими жіночими образами, зумовлений особливостями покутського говору та

західноукраїнського регіону взагалі, позначений діалектними рисами, специфічними для південно-західного наріччя української мови. Це виражається у реалізації низки своєрідних для цього регіону найменувань зі значенням «дружина» (*жінка, газдиня, стара*), у набутті лексемами переносних значень із відповідною семантикою (*відьма* «дружина», *небіжка* «дружина»), у синонімізації багатьох загальноновживаних слів для вираження вказаного значення і в стилістично забарвленому використанні майже всіх фемінітивів зі значенням «дружина» – переважно з розмовним відтінком (*жінка*), зниженим (*баба*) і навіть згрубілим (*курва, сука*).

Основним найменуванням дружини стосовно її чоловіка для Василя Стефаника стало слово *жінка*, актуалізоване майже у всій його новелістиці та реалізоване як стилістично нейтральне і загальновідоме для тодішнього мовлення покутського говору і західноукраїнського варіанта. Ця лексема наявна в авторській мові і в мові персонажів, послідовна введена майже до всіх новел і незмінно подана із властивим для того часу й регіону стилістично нейтральним значенням. Вона є виразником образу дружини взагалі, без розрізнення за віком, станом, освітою, поведінкою, стосунками, ставленням до неї, тобто є типовим найменуванням особи жіночої статі стосовно свого чоловіка. Водночас у межах контексту може отримувати певне стилістичне нашарування – позитивний чи негативний відтінок, напр.: Але як умерла йому *жінка*, а за нею і два хлопці, тай Антін як не той став (СЗТ, 1/1, 141); – Іванку! Ти, небоже, мої *жінки* не знаєш. Таже вона така тверда на серце, шо би ката не зболяла (СЗТ, 1/1, 148); Лесь своїм звичаєм украв від *жінки* трохи ячменю і ніс до коршми (СЗТ, 1/1, 150); – Ми буковинські, війна вігнала нас із дому; я є Данило, а це коло мене моя *жінка* Марія, стара вже; а це мої дві невістці з дітьми, та донька, також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете (СЗТ, 1/1, 290).

Менш поширеними, але також специфічними діалектними найменуваннями дружини в новелах Василя Стефаника, стали слова *баба* і *стара*. Ці назви стосуються переважно дружини чоловіка, яка досягла вже зрілого або старого віку. Вони вжиті в мовленні чоловіків (при звертанні до своєї дружини, при згадуванні про неї, про своє минуле та ін.), а також в авторській мові, напр.: Ще кілька разів обертався за бузьками. Тай станув. – Ба, хто би мені, добрий, сказав, ци я ще з *бабов* дочикаю, аби їх назад видіти, як повернутси? (СЗТ, 1/1, 205); Мужикови причувся голос його *старої*, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою (СЗТ, 1/1, 145); Глянув на свою *стару*, що плакала межі жінками і виймив із пазухи хустину (СЗТ, 1/1, 183); Чую тоту музику, як моя *стара* йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в уха (СЗТ, 1/1, 317); Прийшли їй на гадку слова старого Тимка: – То, *стара*, так є, шо моя голова на переді, а твоя зараз за моєв (СЗТ, 1/1, 166).

Зі значенням «дружина» в новелах В. Стефаника виявлено ще слова *відьма, небіжка, лерва*, але це поодинокі фіксації з негативною або

позитивною конотацією. Вони засвідчують здатність багатьох номінацій семантизуватися в діалектному мовленні для стилістичної інтепретації жіночих образів. Так, перше слово виражає зневажливе і згрубіле ставлення чоловіка до своєї дружини: – Бо-м був дурний, злакомивси на поле, тай *відьму* взыв до хати. Я би тепер і свого додав, коби си відчепити! (СЗТ, 1/1, 160). Слово *лерва* – вульгарне звертання чоловіка до дружини: – Ти, стара *льирво*, та ци ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішію! (СЗТ, 1/1, 150). А слово *небіжка* – це болюче згадування про свою дружину: Антін по сім слові гатить руками у землю, як у камінь. – Сів я на приспу. Ще *небіжка* мастила, а я глину тачками возив (СЗТ, 1/1, 142). Конотативне вираження жіночого образу є однією з характерних рис покутського говору, тому в ньому можна простежити функціонування багатьох найменувань із негативною чи позитивною оцінкою, що й частково засвідчила новелістика Василя Стефаника.

Деякі найменування є виразниками багатьох жіночих ознак. Зокрема, структура слова *газдиня* може охоплювати семими «жінка, яка має власність, статок», «жінка, яка займається господарством», «дружина стосовно свого чоловіка-господаря», напр.: Як-ем с торбов за твій поріг переступила тай я вже не твоя *газдиня*, нема рихту (СЗТ, 1/1, 203); – Та може би-с дала ми шо їсти, *газдине* моя. Таже знаєш, що-м ще сьогодні нічо у роті не мав (СЗТ, 1/1, 171). Слова *віттиха*, *паламариха*, *попадя* є носіями семем «жінка певного соціального стану», «дружина за діяльністю свого чоловіка». До того ж, ці фемінітиви відображають давні реалії – позначення жінок за соціальним станом їхніх чоловіків, а слово *віттиха* – це історична назва, напр.: Антін тепер показує на вітову хату. – Але *віттиха* – добра жінка. Вінесла ми хліб на дорогу, аби віт не видів (СЗТ, 1/1, 142); – Якос *паламариха* на сапаню вповідала, що він, *небіжчик*, не любив до коршми заходити (СЗТ, 1/1, 196); Як *попа* з *попадею* скували та повезли в гори, як професора взяли в ночі, Бог вість кудя, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі тай кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив (СЗТ, 1/1, 291).

До особливостей покутського говору належить і таке явище, як використання стилістично нейтральної лексики в значенні стилістично забарвленої, особливо це стосується назв жінок за соціальним, майновим або релігійним станом, напр.: Зійшлиси *газдині* у браство! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівков, друга одовов, трета найшла собі без чоловіка – самі поредні *газдині* зійшлися; Та міркуйте собі, що це за *побожна*? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цю *побожну* треба би хату покидати. З художнього тексту зрозуміло, що для вираження негативних жіночих ознак мовці вдаються до використання стилістично нейтральної лексики в іронічному значенні, уникаючи згрубілої, зневажливої чи навіть вульгарної лексики, тому й у новелах Василя Стефаника мало виявлено аугментативних назв жінок.

Крім апелятивної лексики, у новелістиці Василя Стефаника реалізована значною мірою й онімна лексика, зокрема прізвиська, що позначають жінок за іменами, прізвищами їхніх чоловіків. Такі слова названі в українській ономастиці андронімами, виразниками яких є специфічний розмовний суфікс *-их-а*, що первинно утворював загальні назви жінок, напр.: Всі Басараби зійшлися до *Семенихи Басарабихи*, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді (СЗТ, 1/1, 260); Стара *Верижиха* підпиралася високим костуром йдучи до своєї доньки (СЗТ, 1/1, 329); Відколи Грициха вмерла, то він бідував (СЗТ, 1/1, 175); У хаті було так ясно, що баба *Грициха* виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулювся (СЗТ, 1/1, 209); Померли давно: дід Дмитро, баба *Дмитриха* і дяк Базьо (СЗТ, 1/1, 221); Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама в осени пішла за дяком у ту далеку дорогу (СЗТ, 1/1, 225); На подвір'ю Іван танцював даліше якоїсь польки, а *Іваниха* обчепилася руками порога і приповідала... (СЗТ, 1/1, 189); Тай, каже *Касияниха*, що я їй сказала, то сказала, але він у тиждень тай умер (СЗТ, 1/1, 198).

Характерною особливістю використання таких андронімів є введення їх тільки до розмовного мовлення, відображеного в новелах. Однак у листуванні, наприклад, відсутні такі лексичні елементи, ймовірно через те, що мають низький емоційний відтінок і вказують на жінок як залежних від чоловіка, підпорядкованих йому. А в епістолярній спадщині письменника простежено втілення етикетного мовлення, вживання різних увічливих слів (*добродійко, панно, сестро*). Основним позначення дружини у листах Василя Стефаника стало слово *жінка*, напр.: «Аби не забути, то скажу тепер, що Strindberg написав «Die Beichte...» як відповідь на те, що жінка його оголосила була в часописах і між літератами, мовби він зійшов з розуму (СЗТ, 1/2, 15).

Найменування жінок за відношенням до чоловіка – це давні архаїчні позначення дружини, що своєю історією сягають староукраїнської доби та є власне українським явищем. Однак поступово вийшли з ужитку і можуть бути доступні за посередництвом багатой української художньої творчості, до якої належить і новелістика Василя Стефаника. До того ж, такі слова виявилися статичними саме в розмовному діалектному мовленні і далі не втрачають у ньому своєї актуальності. У в теперішній час у покутьському регіоні можна почути в різному фонетичному вияві такі самі андроніми, які ввійшли і до творів письменника, напр.: Хлопці били як скажені, а Лесь і *Лесиха* стояли закаменілі, покервавлені і не рушались з місця (СЗТ, 1/1, 151); *Митриха* встала з припічка і подала йому барабулю. Була застрашена як вівця (СЗТ, 1/1, 171); У *Романихи* ослабла корова. Лежала на соломі і сумно дивилася великими, сивими очима (СЗТ, 1/1, 173); Ой, каже, вуйку, я видів, як стара Романиха с-під церквови дошку несла (СЗТ, 1/1, 193); Семен та *Семениха* прийшли з церкви тай обідали – мачали студену куешу у сметану (СЗТ, 1/1, 159); Семениха на-

лагодила їди і питя і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце (СЗТ, 1/1, 260); – *Тимофіхо*, кумо, я хочу до вас напитися. Дивюси на вас тай ми, як якис казав, молоді літа нагадуютси (СЗТ, 1/1, 183); Баба *Тимчиха* закрила лице долонями тай шепотіла до старого Тимка... (СЗТ, 1/1, 166); Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне. Але *Томиха* наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томине обісте (СЗТ, 1/1, 257).

Словотвірний тип на *-их-а* виявив свою протяжність із глибоких староукраїнських часів дотепер, але навіть у розмовному діалектному мовленні зберігся частково, та зокрема в західноукраїнському варіанті літературної мови. На літературному рівні цей словотвірний тип є архаїчним, функціонує подекуди в розмовному й художньому стилях, особливо для відтворення реалій минулих часів або для вираження згрубілого чи зневажливого ставлення до жінок. Невисока продуктивність суфікса *-их-а* зумовлена тим, що у вираженні значення «дружина стосовно чоловіка, названого твірним іменником» він постійно конкурував зі словотвірним типом на *-к-а*, який почав витісняти його ще в новий український період і далі так само переважає над ним [Брус, I, с. 251].

Отже, концептуалізований образ дружини в художній творчості Василя Стефаника засвідчив як власне бачення письменника жінки стосовно свого чоловіка, так і характерні особливості тодішньої доби в поглядах на особу жіночої статі загалом та її становище в суспільстві. Основним лексичним засобом лінгвалізації образу дружини в новелістиці та листуванні Стефаника стала загальна назва *жінка*, частково використані слова *газдиня*, *баба*, *стара*, а рідко – *відьма*, *небіжка*, *лерва*. Невід’ємним компонентом у творах новеліста стали і назви жінок за відношенням до їхніх чоловіків, до яких належать переважно прізвиська на *-их(а)*, що й дотепер не втратили актуальності в мовленні покутського говору, але поступаються аналогічним словам на *-к(а)*. Проте майже всі вказані лексеми набувають у межах діалектного тексту певних конотативних відтінків. Перспективу наступних лінгвістичних досліджень може скласти вивчення процесів лінгвалізації образу дружини в мовленні решти регіонів України чи в художній творчості інших українських митців слова.

Література

1. Архангельська А. М. *Femina cognita*. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 440 с.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ: Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. Ч. 1. 440; Ч. 2. 640.
3. Космеда Т. А. Фемінізація сучасної української мови: актуалізація лексико-словотвірного класу слів – назв осіб жіночої статі. Дещо про

- практику їхнього лексикографування. *Космеда, Т. А. (Ред). Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика*. Дрогобич: Коло, 2014. С. 161–173.
4. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови: монографія. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2011. 305 с.
5. Ставицька Л. О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. Київ: Видавництво ТОВ «КММ», 2015. 440 с.
6. Стефанік В. С. Зібрання творів: у 3 т. та 4 кн. / редкол.: С. І. Хороб (голова) та ін. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2020. Т. 1, кн. 1: Твори / упорядк. Р. В. Піхманця. 676 с.; Т. 1, кн. 2: Листи / упорядк. Є. М. Барана. 600 с.

LINGUALIZATION OF THE IMAGE OF THE WIFE IN THE WORKS OF VASYL STEFANIK

Maria Brus

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, str. Shevchenko, 57;
e-mail: mariia.brus@pnu.edu.ua*

The article characterizes the category of femininity as a fragment of the study of the linguistic picture of the world and the conceptual picture of the world, which have become key concepts of modern cognitive linguistics. The object of the research is the common names of female persons, which express the status of the wife in the Ukrainian language and reflect many ancient and current processes of linguisticization of the image of the wife.

The work of the Ukrainian writer Vasyl Stefanyk is taken as a source - a representative of the Western Ukrainian variant of the literary language and the Pokut dialect of the southwestern dialect, where archaic and modern linguistic means are largely localized and diversified, and in particular those related to the expression of the image of a wife. In the lexical dimension, this is a certain number of semantic units that have been established since ancient times in the Ukrainian language and have been preserved mainly in dialect speech. But their reproduction makes it possible to understand the picture of the formation of nobility and ideas in the Ukrainian conceptual picture of the world of the image of a woman in relation to her husband, as well as to learn the means and methods of its embodiment in the Ukrainian linguistic picture of the world.

Keywords: *linguistic image of the wife, language picture of the world, conceptual picture of the world, common and proper names of women, Stefanyk's artistic work, Pokut speech.*